

**Міністерство освіти і науки України**  
**Національний авіаційний університет**  
**Факультет лінгвістики та соціальних комунікацій**  
**Кафедра авіаційної психології**

Допустити до захисту  
Завідувач випускової кафедри  
Л.В Помиткіна  
«\_\_\_»\_\_\_\_\_ 2022 р.

**КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА**  
**(ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА)**  
**ЗДОБУВАЧА ОСВІТНЬОГО СТУПЕНЯ БАКАЛАВР**  
**ЗА СПЕЦІАЛЬНІСТЮ 053 «ПСИХОЛОГІЯ»**

**Тема: «САМООЦІНКА ЯК ЧИННИК АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ**  
**МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ»**

Виконавець: студентка групи ПБ-407 Куриленко Валерія Станіславівна

Науковий керівник: доктор психологічних наук, професор, професор кафедри  
авіаційної психології Яковицька Л.С.

Нормоконтролер:

професор кафедри авіаційної психології  
Яковицька Л.С.

## НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет лінгвістики та соціальних комунікацій

Кафедра авіаційної психології

Спеціальність 053 «Психологія»

Освітньо-професійна програма «Психологія бізнесу»

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач випускової кафедри

\_\_\_\_\_ Любов ПОМИТКІНА

«\_\_\_» \_\_\_\_\_ 2022 р.

## ЗАВДАННЯ

на виконання кваліфікаційної роботи

Куриленко Валерія Станіславівна

1. Тема дипломної роботи: «Самооцінка як чинник агресивної поведінки молодших школярів», затверджена наказом ректора № 477/ст від 05.05.2022 р.
2. Термін виконання роботи: з 05.03.2022 по 20.05.2022 р.
3. Вихідні дані до роботи:  
Емпіричне дослідження було організовано та проведено нами в період з січня по квітень 2022 року на базі школи №225 м. Києва.  
Всього в дослідженні взяли участь 24 осіб, учнів 3А класу. У дослідженні були використані психодіагностичні методики: «Агресивна поведінка» Є.П. Ільїна, П.А. Коваленка, методика «Який Я» О.С. Богданової.
4. Зміст пояснювальної записки: дипломна робота складається зі вступу; 2-х розділів; висновків за кожним розділом; загальних висновків; списку використаних джерел; додатків. Перший розділ містить теоретичне дослідження зв'язку самооцінки з проявом агресії у молодших школярів; у другому розділі представлено емпіричне дослідження самооцінки як чинника агресивної поведінки молодших школярів.
5. Перелік обов'язкового графічного (ілюстративного) матеріалу: 3 рисунка, 5 таблиць.

## 6. Календарний план – графік

№ зп/пор	Завдання	Термін виконання	Виконано
1	Вибір теми та формулювання завдань	Січень	
2	Тематичний добір та аналіз наукових праць	Березень	
3	Оформлення теоретичної частини	Березень	
4	Методологічне обґрунтування емпіричного дослідження	Квітень	
5	Проведення емпіричного дослідження	Квітень	
6	Аналіз та інтерпретація отриманих результатів	Квітень	
7	Оформлення дипломної роботи відповідно до ДСТУ	Травень	
8	Попередній захист дипломної роботи	30.05.2022	
9	Виправлення зауважень, оформлення рецензії	Червень	
10	Подання дипломної роботи нормоконтролеру та на підпис завідувачу кафедри	02.06.2022	
11	Захист дипломної роботи	17.06.2022	

7. Дата видачі завдання: 27 січня 2022 р.

Керівник дипломної роботи \_\_\_\_\_ Лада ЯКОВИЦЬКА  
(підпис керівника)

Завдання прийняла до виконання \_\_\_\_\_ Валерія КУРИЛЕНКО

## РЕФЕРАТ

Пояснювальна записка до кваліфікаційна роботи «Самооцінка як чинник агресивної поведінки молодших школярів»: 51 сторінка, 3 рисунок, 5 таблиць, 2 діаграми, 36 використаних літературних джерел, 1 додаток.

**Об'єкт дослідження:** агресивна поведінка молодших школярів.

**Предмет дослідження:** вплив самооцінки на агресивну поведінку молодших школярів.

**Мета дослідження:** теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити вплив самооцінки на агресивну поведінку молодших школярів.

### **Завдання:**

- дослідити поняття та особливості формування самооцінки у школярів;
- визначити сутність та чинники агресивної поведінки в шкільному віці;
- проаналізувати психологічні змістові особливості взаємозв'язку рівня самооцінки і агресивної поведінки в учнів;
- виконати огляд методів дослідження;
- описати вибірку;
- встановити результати дослідження психологічних змістових особливостей впливу самооцінки на агресивну поведінку школярів;
- запропонувати програму корекції агресивної поведінки у школярів.

**Методологія дослідження.** Теоретичні методи: аналіз, метод порівнянь, метод аналогії. Емпіричні методи: методика «Який Я» О.С. Богдановій., методика є інтерв'ю. Методика «Агресивна поведінка». Є.П. Ільїна, П.А. Коваленко. Методи математичної статистики: однофакторний дисперсійний аналіз, кореляційний аналіз.

**Практичне значення отриманих результатів.** Отримані результати можуть бути застосовані в практиці психолога при консультації дітей з проявами агресії.

**Структура роботи.** Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел.

## ЗМІСТ

<b>ВСТУП.....</b>	<b>6</b>
<b>РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ САМООЦІНКИ І АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ .....</b>	<b>8</b>
1.1. Поняття та особливості формування самооцінки у школярів.....	8
1.2. Сутність та чинники агресивної поведінки в шкільному віці .....	12
1.3. Психологічні змістові особливості взаємозв'язку рівня самооцінки і агресивної поведінки в учнів початкових класів.....	19
<b>Висновок до розділу 1.....</b>	<b>23</b>
<b>РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ САМООЦІНКИ ОСОБИСТОСТІ ШКОЛЯРА НА РІВЕНЬ ЙОГО АГРЕСИВНОСТІ ...</b>	<b>24</b>
2.1. Огляд методів дослідження, характеристика вибірки.....	24
2.2. Результати дослідження психологічних змістових особливостей впливу самооцінки на агресивну поведінку школярів .....	25
2.3. Програма корекції агресивної поведінки у молодших школярів....	33
<b>Висновок до розділу 2.....</b>	<b>41</b>
<b>ВИСНОВКИ.....</b>	<b>42</b>
<b>СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....</b>	<b>44</b>
<b>ДОДАТКИ.....</b>	<b>48</b>

## ВСТУП

Значні зміни, що відбуваються у житті всього нашого суспільства, сполучаються з багатьма труднощами не лише в економічній, політичній, соціальній сферах, а й в етико-психологічній. Особливо гострі проблеми стосуються підростаючого покоління. За останні роки зросли показники дитячої злочинності, а також відхилень в емоційному здоров'ї школярів. Стрімке зростання рівня агресивності багатьох дітей – одна з найбільш актуальних проблем сьогодення.

Актуальність цієї проблеми визначається збільшеною увагою до проявів агресії школярів з сторони освітян, психологів, соціологів.

Проблему проявів агресії у дітей шкільного віку слід вважати недостатньо вивченою лише тому, що немає єдиного визначення поняття агресії. Дослідження агресивної поведінки дітей шкільного віку проводилися закордонними вченими: А. Басс, Л. Берковіц, К. Лоренц, І.А. Фурманів ін. Вони пропонують різні методи та способи корекції агресивної поведінки школярів. Причинами агресивної поведінки автори називають порушення у мотиваційній та емоційно-вольовій сферах, також причиною є порушення емоційних зв'язків у сім'ї.

Слово "aggredi" (від латинського) означає "напад". Це явище пов'язують із гнівом, бажанням нашкодити, негативними установками та діями.

Агресивна поведінка спрямована на завдання фізичного або психологічної шкоди по відношенню до людей, тварин та предметів. В агресивному стані у людини присутній гнів, ненависть та ін. з цим прояв агресії може виступати як засіб досягнення мети.

Прояв агресії дітей у навчальних закладах є проблемою, яка все більше хвилює батьків та вчителів. Найчастіше діти шкільного віку не мають інструментів для виходу з негативних ситуацій, крім рукоприкладства, лайки, погрози тощо.

Під час написання роботи були застосовані концептуальні положення вітчизняних дослідників (Б.Г.Ананьєв, Л.С.Виготський, Г.С.Костюк, О.М.Леонтьєв, Б.Ф.Ломов, С.Д.Максименко, С.Л.Рубінштейн) щодо формування особистості, та положення ряду вітчизняних та зарубіжних науковців (Ю.Антонян, Е.Аронсон, А.Бандура, Л.Берковіц, Д.Доллард, С.Кудрявцев, Н.Левітов, Д.Майерс, Р.Мертон, Н.Міллер, А.Реан, Е.Фромм та ін.) про соціально-психологічні фактори феномену агресивної поведінки.

**Об'єкт дослідження:** агресивна поведінка молодших школярів.

**Предмет дослідження:** вплив самооцінки на агресивну поведінку молодших школярів.

**Мета дослідження:** теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити вплив самооцінки на агресивну поведінку молодших школярів.

**Завдання:**

- дослідити поняття та особливості формування самооцінки у школярів;
- визначити сутність та чинники агресивної поведінки в шкільному віці
- проаналізувати психологічні змістові особливості взаємозв'язку рівня самооцінки і агресивної поведінки в учнів;
- встановити результати дослідження психологічних змістових особливостей впливу самооцінки на агресивну поведінку школярів;
- запропонувати програму корекції агресивної поведінки у школярів.

**Методологія дослідження.** Теоретичні методи: аналіз, метод порівнянь, метод аналогії. Емпіричні методи: включене інтерв'ю та спостереження, методики «Який Я» О.С. Богдановій., методика «Агресивна поведінка». Є.П. Ільїна, П.А. Коваленко. Методи математичної статистики: однофакторний дисперсійний аналіз, кореляційний аналіз.

**Практичне значення отриманих результатів.** Отримані результати можуть бути застосовані в практиці психолога при консультації дітей з проявами агресії.

**Структура роботи.** Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел.

## РОЗДІЛ 1

### ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ САМООЦІНКИ І АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ

#### 1.1. Поняття та особливості формування самооцінки у школярів

Молодший шкільний вік є періодом від 7 до 11 років. Його нижньою межею вважається криза семи років, верхньої - пубертатна криза. Незалежно від того, пішла дитина до школи в 5, 6 або 7 років, не переживши вікової кризи, вона ще не стає психологічно школярем. Головним новоутворенням кризи семи років є внутрішня позиція школяра [14], яка зберігається, а й змінюється протягом шкільного віку [7]. Спочатку вона є компонентом психологічної готовності до шкільного навчання.

На межі шкільного віку відбувається зміна соціальної ситуації розвитку, що відображає специфіку взаємодії дитини з найближчим соціальним оточенням. Соціальна ситуація розвитку в шкільному віці - ситуація навчання. Відповідно, провідною діяльністю є навчальна діяльність.

Школяр – дитина, орієнтована дорослого, засвоює транслуючи їм норми поведінки. Відносини з однолітками у класі опосередковані системою оцінок та ставленням педагога [14]. Однокласники виступають у ролі друзів і партнерів у грі, але як учасники колективної навчальної діяльності, взаємодія яких підпорядковується загальним правилам і контролюється вчителем. Для того, щоб пристосуватися до умов навчання і надалі зберігати адаптованість до шкільного життя, успішно взаємодіяти з педагогами та однолітками, стати частиною колективу та заявити в ньому про себе, дитини необхідні певні соціальні навички. Соціальні навички відображають вимоги та норми, що існують у тому освітньому середовищі, в якому знаходиться дитина. Чим успішніше дитина справляється із соціальною стороною ролі учня у молодшому шкільному віці, тим ймовірніше, що його соціальний інтелект розвинений на достатньому рівні [3].



Період навчання у початковій школі розглядається психологами як один з най складних періодів дитинства, оскільки в цей час закладаються основи розвитку на наступних вікових етапах, що припадають на шкільні роки. Тут мають значення не лише загальна тенденція академічної успішності, а й характеристики емоційної та соціальної сфер, складових фундамент особистісного розвитку.

Останнім часом досягнення у сфері соціально-особистісного розвитку дітей все частіше відображаються в понятті «соціальна компетентність», що визначає соціальні навички (обов'язки), які дозволяють людині адекватно виконувати правила і норми життя в суспільстві. Даний вид компетентності включає в себе три основні компоненти: когнітивний, емоційний і поведінковий. Розвиток кожного з них є важливим етапом соціалізації дитини в процесі засвоєння досвіду відносин і суспільного життя в цілому.

У дитинстві відбувається дозрівання людини, здатної гармонійно та ефективно адаптуватися до соціального середовища. Шкільний вік - оптимальний період для формування соціальної компетентності, активного навчання соціальної поведінки, засвоєння комунікативних умінь.

Цей час є переломним моментом у житті дитини, насиченим подіями та труднощами. У учнів, нерідко можуть спостерігатися проблеми адаптації, інтелектуальна і психологічна неготовність до шкільного навчання; низький рівень розвитку комунікативних навичок, просоціальної поведінки, компонентів соціальної компетентності, внаслідок чого учень стикається з проблемою невміння конструктивно вирішувати проблемні ситуації у сфері спілкування [16]. У частини учнів на момент вступу їх до школи виявляється уповільнений темп формування системи соціальних взаємовідносин, знижений рівень знань і уявлень про них, відзначається низька потреба у спілкуванні, що поєднується з такими неадаптивними формами взаємодії, як конфлікт, відчуження, уникнення.

Як нам відомо, соціальний досвід дитини набувається в процесі спілкування. У період навчання дитини в школі важливу роль для нього

починають відігравати відносини у сфері «учень – вчитель». Учень, на думку В.С. Мухіною, знаходиться у великій емоційній залежності від свого першого вчителя, оскільки на даному етапі він орієнтується на думку педагога та його оцінки. Для дитини, за твердженням М.І. Лисиною, у цей період часу однолітки виступають як «порівняльний матеріал». Якщо у дорослій людині дитина бачить носія зразків поведінки, то «неідеальний» одноліток виступає для нього доступним об'єктом критичної оцінки.

Самооцінка школяра може здійснюється за допомогою спостереження за собою, своїми вчинками, ставленням до себе з боку оточення, аналізу своїх почуттів і переживань, мотивів і вчинків, досягнень і невдач, а також порівняння себе з іншими людьми. Самооцінка є складним утворенням, що має комплексний характер, що зумовлено її поширенням на різноманітні прояви особистості – поведінку, зовнішній вигляд, навчальні досягнення, успішність у діяльності, процес взаємодії та спілкування з оточенням й інші можливості особистості. Дослідження психологів і педагогів [1; 3; 6] показують, що в більшості дітей 6- 7 років спостерігається завищена самооцінка, а на кінець закінчення початкової школи самооцінка знижується і така тенденція зберігається на всіх подальших етапах навчання. На думку Л. Виготського, у шкільному віці починає складатися самооцінка дитини, яка опосередковує ставлення учня до себе, інтегрує його досвід у діяльності та спілкуванні з іншими людьми [3]. Самооцінка є відображенням не лише знань школяра про результати власних навчальних досягнень, а і його уявлень про свої можливості в навчальній діяльності, ставлення до себе як до виконавця вимог дорослого, як до носія особистісних якостей (наполегливість, кмітливість, старанність). На формування самооцінки в молодшому шкільному віці вплив має ряд факторів, серед яких – позиція учня в навчальному процесі, стосунки між учителем та учнем, вплив зовнішніх оцінок, залученість дитини до оцінювального процесу та динаміки результатів власного навчання [5]. Самооцінка дитини залежить від оцінки вчителя, конкретності оцінки, ситуативності й оцінки результатів

діяльності. Самооцінка безпосередньо залежить від характеру оцінок, що даються дорослим дитині та її успіхам у різних видах діяльності.

Школяр, з одного боку, прагне бути «як усі», а з іншого – «бути краще, ніж усі». В оцінці дій однолітків у учня з'являється критична думка, яка пізніше буде перенесена на свою власну поведінку. Дитина в процесі активного спілкування з однолітками отримує можливість вирішувати комунікативні завдання, які полягають в умінні вибудовувати взаємини з оточуючими людьми, ґрунтуючись на прийнятих у суспільстві нормах і правилах. Успішність даного процесу багато в чому залежить від того, як комунікативні навички формуються в колективі однолітків [18].

Соціальна компетентність школяра визначається тим, наскільки добре він виявляється обізнаний про події у світі, про традиції, цінності, норми і правила, прийняті в суспільстві, в якому він живе, про особливості людських взаємин. Розвиваючи соціальну компетентність школяра, педагог формує його критичне мислення самостійність, вміння працювати в команді, прогнозувати ситуацію та ведення партнера по взаємодії. Соціальний розвиток школярів має здійснюватися як систематична робота педагогів школи в рамках як урочної, так і позаурочної діяльності. Вчитель повинен проводити роботу, спрямовану на згуртування колективу, обговорювати з учнями різні ситуації, правила поведінки в них, розбирати способи ефективної взаємодії. Важливо навчити дітей вступати в контакт не тільки з однолітком, але і з дорослим, організації спільної роботи, розподілу в ній ролей і обов'язків, вмінню просити допомоги, приймати її і надавати допомогу партнеру по роботі. Для цього використовуються колективні рольові та ділові ігри, мозкові штурми, робота в групах.

Гра в шкільному віці є відмінною можливістю для відпрацювання навчальних та комунікативних умінь, соціальної поведінки, тому на заняттях важливо використовувати ігри-драматизації та активні тренінгові вправи для відпрацювання навичок емпатії, просоціальної поведінки, формування позитивної міжособистісної взаємодії. У психологічній роботі основний акцент

на заняттях робиться не тільки на використання різноманітних ігор (комунікативні, дидактичні, інтелектуальні, ігри драматизації, настільні та ін), активне застосування методів казково-терапевтичної спрямованості, елементів арт-терапії; психогімнастики.

У першому класі особливу увагу вчитель повинен приділити залученню дитини до шкільної діяльності, формуванню довірчих відносин з ним, роботі в малих групах. Підсумком першого класу має стати усвідомлення дитиною нової соціальної ролі школяра, згуртуванню дитячого колективу і формуванню його цілісності. чином та аналізувати їх. Підсумки роботи - це оволодіння системою знань про правила поведінки в суспільстві до співробітництва. Саме тому в класах повинна створюватися атмосфера доброзичливості, взаємоповазі, довіри і справедливості.

Педагогу необхідно зробити акцент на розвитку самооцінки школярів, оскільки відносини з оточуючими багато в чому залежить від сприйняття свого «Я». У процесі занять повинні активно використовуватися такі методичні засоби, як створення ситуації успіху в системах «вчитель – учень» та «учень – учень», проведення різних видів рефлексії для розвитку самосвідомості.

Отже, шкільний вік визнано вважати періодом позитивних змін і перетворень, що відбуваються з особистістю дитини, саме тому важливо вести супровідну роботу в дитячій освітній установі, спрямовану на її соціальний розвиток.

## **1.2. Сутність та чинники агресивної поведінки в молодшому шкільному віці**

Проблема агресивності досліджується в психології з різних напрямків. Агресія та агресивність розглядаються з позицій психодинамічного, глибинно-психологічного підходу (А. Є. Мелоян, Т. Туз, А. Адлер, З. Фрейд, Е. Фромм, К. Хорні, К.Г. Юнг та ін), біхевіористичного підходу (А. Бандура, Дж.Доллард, М. Міллер і ін.) [17-20].

У науковій літературі прийнято розмежовувати поняття «агресія» (дія) і «агресивність» (властивість особистості, яка проявляється в готовності до агресивної поведінки). Таким чином, агресивність – це усвідомлювана чи неусвідомлювана якась схильність до агресивної поведінки; агресія – це форма поведінки, яка частково є соціальним навчанням (ЗМІ, однолітки, сім'я) і частково є наслідком агресивності (властивості особистості) [21]. Більшість психологів сходяться на думці, що агресивність – це вроджена властивість кожної живої істоти, здатність до активності, спрямованої на задоволення своїх потреб. Позитивна сторона агресивності як здатності до активності – це ініціатива до подолання труднощів, боротьба за виживання, самовдосконалення. Негативного значення агресивність набуває тоді, коли через недоліки соціальної адаптації особа конфліктує з оточуючими, неадекватно засвоює і порушує моральні норми на шкоду іншим.

Що ж стосується агресивності, то вона являє собою особливу форму поведінки людини, що знаходить свій вияв у ставленні до інших людей і відрізняється наміром завдати шкоди або шкоди, а також створювати їм різного роду неприємності. Р. С. Немов вважає агресивність людини необхідною реакцією, неспровокованої ворожістю, яка спрямована як до окремих людей, так і до навколишнього світу. Також агресивність у психології розглядається в якості властивості і риси особистості, що проявляється в наступному:

- тенденції нападати на інших людей і тварин;
- завдавати неприємності оточуючих людей і домінувати над ними;
- наносити шкоду людям, тваринам і навколишнього світу [22-23].

Вченими виділено кілька груп факторів агресивної поведінки людини, зокрема, біолого-генетичні, індивідуально-психологічні особливості особистості, специфіка виховання, вплив субкультури, роль засобів масової комунікації тощо. Одну з груп таких факторів складають ситуативні детермінанти – конкретні соціальні ситуації, що виникають в процесі

міжособистісного (міжгрупового) спілкування. Їх вивчення є необхідною умовою аналізу причин агресивної поведінки людини.

Причини виникнення агресії в дітей можуть бути різними. Ідея про те, що в основі дитячої агресії лежить страх, поділяється багатьма психоаналітиками. Зокрема, К. Бютнер виділяє дві основні причини дитячої агресії:

- страх бути травмованим, ображеним, піддатись нападу, отримати пошкодження; при цьому концентрація агресії прямо пропорційна відчутому страху;
- пережита образа, або душевна травма, чи самий напад [4].

А. Адлер вбачав причини дитячої агресії у тому, що протягом всього свого розвитку дитині властиве почуття неповноцінності стосовно батьків, братів, сестер та оточуючих. Незрілість та несамостійність в поєднанні з невпевненістю у собі провокують у дитини хворобливе переживання свого підкореного становища відносно сильніших, яке розвиває у неї почуття неповноцінності, меншовартості. Подібне відчуття в свою чергу породжує у дитини тривогу, прагнення утвердитись, компенсувати свою фізичну і психічну неповноцінність.

Ці чинники провокують агресивну поведінку навіть у неагресивних за характером людей [12; 24; 14]. Агресивні учні, як правило, мають деякі спільні риси. Вони мають низький рівень інтелектуального розвитку, нестійкі інтереси, підвищену сугестивність, копіювання, недорозвиненість етичних уявлень і бідність ціннісних орієнтацій. Вони емоційно грубі, озлоблені проти однолітків та оточуючих дорослих. У таких студентів спостерігається крайня самооцінка, вона може бути як максимально позитивною, так і максимально негативною. Їх відрізняють підвищена тривожність, егоцентризм, невміння знаходити вихід з важких ситуацій. Захисні механізми переважають над іншими механізмами, регулюючими поведінку [25].

Причини агресивності криються як в особливостях самої особистості, так і у впливі навколишнього середовища, тому означена властивість часто визначається як біполярний феномен.

По-перше, агресивність проявляє себе як форма ворожості, яка проявляється в агресивних формах поведінки, таких як бійки, сварки, насильство тощо.

По-друге, як динамічна характеристика адаптивності та активності людини, спосіб самозахисту людини, відстоювання прав, збереження незалежності й автономності своєї особистості. Особистісні особливості, які впливають на розвиток агресивності:

- схильність до імпульсивних звичок;
- емоційна сприйнятливість-схильність відчувати почуття незадоволеності, вразливості, дискомфорт;
- вдумливість (інструментальна агресія) і неухважність (емоційна агресія);
- ворожа атрибуція — інтерпретація будь-яких неоднозначних стимулів як ворожості;
- діти, які спостерігають за батьками, які використовують фізичні вирази гніву, такі як удар по стіні, швидше за все, будуть використовувати ту ж поведінку. Діти, які спостерігають, що батьки спокійно справляються з гнівом, з більшою ймовірністю будуть робити те ж саме [26].

Розглядаючи питання гендерних відмінностей у ставленні до агресії Р.Берон і Д. Річардсон, посилаючись на ряд авторів, стверджують, що жінки, на відміну від чоловіків, рахують схильність до домінування у свого можливого чоловіка вельми привабливою рисою. Чоловіки після агресивної поведінки, як правило, у меншій мірі відчувають провину і тривогу. Жінки ж, навпаки, стурбовані тим, чим агресія може обернутися для них самих. Проявивши агресію, вони швидше реагують на неї відчуттям провини і страху, відзначає Х. Хекхаузен. Так, студент-дівчина, накричавши на свою подругу, після цього може плакати разом з нею. Жінки розглядають агресію, як вираження емоційної напруги у стані гніву. Чоловіки ж відносяться до агресії, як до інструменту, вважаючи її моделлю поведінки, до якої прибігають для здобуття соціальної і матеріальної винагороди [16; 27; 28]. Таким чином, соціальний чинник, а саме гендерні стереотипи та гендерні ролі, заохочують у

чоловіків прояв агресії в прямій відкритій формі, тоді як агресивність у жінок не вітається.

Для пояснення агресивної та насильницької поведінки Д. Доллард та Міллер розглядали фрустрацію, особливо в ситуації неможливості подолати зовнішні перешкоди на шляху до отримання очікуваного задоволення. Водночас рівень очікувань та домагань може стрімко зростати у ситуації змін соціальної системи, коли можна сподіватися на перерозподіл ресурсів.

Саме надмірні очікування певних благ, які не задовольняються, можуть спровокувати агресію. Тоді виникає відчуття несправедливості, наслідком якого часто є гнів, що призводить до агресії. Це підтверджує, що в особи, яка реагує агресивно, є певні проблеми з самооцінкою, рівнем домагань та образом власного Я в цілому [29]. На думку, американського соціолога Р. Коллінза, ключовими компонентами відтворення насильницької та агресивної поведінки є саме мікросоціологічна складова.

Отже, підсумовуючи огляд наукової літератури, зазначимо, що тип агресії залежить від критерію поділу

Фізична агресія. Фізична агресія – це фізичне насильство, яке має на меті підпорядкування іншої людини наказам та вимагання від неї певної поведінки.

Фізична агресія може також бути спрямована проти речей; у цьому випадку вона набуває форми вандалізму. Це знищення предметів чи чужого майна, що часто набуває форми тотального руйнування [30]. Вербальна агресія та самоагресія. Вербальна (словесна) агресія небезпечна тим, що приймає форму ментального насильства. «Йдеться про використання словесних подразників, шкідливих для особистості, що заподіюють їй страх, почуття шкоди або емоційне відторгнення» [32; 33].

Отже, як свідчить практика загальноосвітнього закладу і досвід вчителів початкової школи, аналіз наукових джерел - ознаками агресивної поведінки молодших школярів виступають: підвищена емоційна напруженість і тривожність; різний ступінь неадекватності уявлень дітей про своє місце в учнівському колективі, ставлення до них однолітків; низький рівень



сформованості комунікативних навичок тощо. Водночас вчені виділяють ряд чинників, які сприяють проявам агресії дітей шкільного віку. Потужний формуючий вплив на виникнення агресивної поведінки мають вікові й індивідуальні особливості школяра (низький рівень активного гальмування, знижена довільність), різні види страху (страх втрати батьківської любові, страх фізичних покарань, контакту з учителем, із самовираженням та перевіркою знань), пережиті негативні відчуття, стресовий чинник (вступ дитини до школи), соматичне неблагополуччя, послаблене здоров'я, хронічна перевтома, порушення психічного розвитку, психічні захворювання тощо [3, с. 34]. Представлене дослідження пов'язано з тим, що підліток повинен мати певний ступінь агресивності, так як повна її відсутність призводить до пасивності і конформності. Визначення причин агресивної поведінки, дозволить своєчасно виявити і провести роботу з корекції агресивної поведінки.

### **1.3. Психологічні змістові особливості взаємозв'язку рівня самооцінки і агресивної поведінки в учнів початкових класів**

Науковці виділяють дві групи дітей, агресивність яких зумовлена різними обставинами сімейного виховання. Перша група агресивних дітей – батьки не зацікавлені в їх вихованні, не займаються ними або займаються недостатньо. Друга група агресивних дітей може формуватися в соціально-благополучних сім'ях. Джерело агресії цих дітей в тому, що члени їх сім'ї (найчастіше батьки та/або старші брати) виявляють агресивність і ворожість по відношенню до інших людей.

Як зазначає І. О. Фурманов, у дітей шкільного віку найчастіше проявляється фізична, вербальна та непрямая агресія. Зокрема, фізична агресія виявляється у активних, цілеспрямованих та впевнених у собі школярів, в яких також добре розвинуті лідерські якості. Вони не люблять ділити перемогу з іншими. Та у таких школярів слабо розвинутий самоконтроль, стриманість та

не бажання і не вміння задумуватися про свої дії, вчинки тому вони діють доволі імпульсивно і не обдуманно.

Фізична агресія проявляється з застосуванням фізичної сили. У пориві гніву дитина може битися, кусатися, кидає все що трапляється під руки [4].

Вербальна агресія спостерігається у школярів з вираженою психічною неврівноваженістю та проявляється у схильності до сумнівів, тривожності, невпевненості у власних силах і можливостях. Незначні труднощі та невдачі пригнічують дитину та роблять її менш впевненою у власних діях. Мають місце сильні емоційні спалахи, а також відчуття ворожості та підозрливості при будь-яких реальних чи уявних діях. Спостерігається внутрішній конфлікт, що проявляється в стані напруженості і збудженості, яка виражається в люті, страху та озлобленості, під час цього дитина кричить, погрожує та ображає інших [14].

Непряма агресія проявляється у школярів з надмірною імпульсивністю та слабким самоконтролем, спостерігається низький рівень усвідомленості власних дій та вчинків. Вони рідко замислюються про наслідки та причини своєї поведінки. Діти хочуть, щоб їхні потреби були негайно задоволені, не зважаючи на норми моралі та обставини. Підозріло ставляться до інших людей, які намагаються тримати їх в певних рамках та управляють їх поведінкою. Можуть намовляти, пліткувати та провокувати інших школярів [4].

Таким чином, агресивність дітей першої групи – захисна реакція на виявлену щодо них агресію, агресивність дітей другої групи – наслідування поведінки членів своєї сім'ї і прагнення отримувати їх схвалення. Іншими словами, ставлення та поведінка батьків має вирішальне значення у формуванні агресивної поведінки

Формування мотиву агресивної поведінки відбувається, як правило, у вигляді наступних стадій, зокрема: 1) виникнення конфліктної ситуації та формування потреби (бажання) усунути психічне напруження, 2) вибору варіанта конкретної агресивної дії, 3) формування наміру здійснити конкретну агресивну дію щодо певного об'єкта (Є. П. Ільїн [5]). Отже, формування мотиву

агресивної поведінки починається, як правило, з виникнення конфліктної (при спілкуванні) або фруструючої (при діяльності) ситуації, що відіграє роль зовнішнього стимулу. При цьому, наявність названих ситуацій, ще не свідчить про виникнення у людини станів конфлікту чи фрустрації. Для виникнення стану конфлікту необхідно, щоб зіткнення думок, бажань, інтересів, цілей між учасниками спілкування, по-перше, було усвідомлене суб'єктами як таке; по-друге, необхідно, щоб суб'єкти спілкування не побажали піти на компроміс і, по-третє, щоб між ними виникли взаємні неприяні стосунки – ворожість (щонайменше, у одного з них).

Дослідження показують, що існує взаємозв'язок агресії із завищеною самооцінкою. В таких дітей завжди перебільшене уявлення про свої можливості і права, ідеалізація себе. У дитини виникає почуття самовпевненості, яке проявляється у несправедливому ставленні 73 навколишніх, а у відповідь – вибух агресії, який суб'єктивно оцінюється як захист від кривдників.

А. Захаров підкреслює взаємозв'язок агресії із заниженою самооцінкою, побудованою на почутті незадоволеності, позбавленості любові. За агресивно-недоброзичливим ставленням до інших, на думку вченого, стоїть бажання заслужити повагу до себе хоча б таким неконструктивним способом. Самоприниження та почуття провини А. Захаров розглядає водночас як другу форму прояву агресивності. Він зауважує, що зниження цінності «Я», почуття незахищеності призводить до аутоагресії, аж до варіанту нанесення собі фізичної шкоди [25, с. 154–156].

Т. Ілляшенко відзначає, що причиною нездорової поведінки дитини стає завищена самооцінка та високий рівень домагань. Завищена самооцінка – це завжди перебільшене уявлення про свої можливості і права, ідеалізація себе. Терплячи невдачі, дитина із завищеною самооцінкою «закриває очі» на їхні справжні причини і намагається знайти «винуватців» серед навколишніх людей та обставин.

Особливої уваги заслуговують діти, в яких є лідерські якості. Проте дуже часто лідерські домагання не мають під собою позитивного ґрунту і стають

джерелом агресії. Діти з такими лідерськими претензіями рано засвоюють, що головне в житті – бути першим, кому всі заздять, з ким всі хочуть товаришувати, кого хвалять дорослі. Ця дитина не терпить конкуренції, і як тільки з'являється хтось, хто стає на рівень із нею або переважає, то це сприймає як загрозу власному благополуччю. Її ставлення до однокласників конкурентне, будь-які успіхи когось іншого можуть стати приводом для різних форм агресії проти нього: від намагання тишком-нишком перешкодити успіхам до словесної дискредитації, а то й просто фізичних агресивних сутичок [31, с. 9–12].

Прояв агресивної поведінки школярів один до одного в ряді випадків стає серйозною проблемою. Негативна реакція вчителів та батьків на таку поведінку найчастіше не знижує агресивність дітей, а навпаки, підсилює її, так як служить непрямим доказом сили та незалежності останніх [2, с. 77]. Досить часто батьки стимулюють дітей до агресивних проявів, наголошуючи, що діти повинні "дати здачу", образити у відповідь.

Щодо вчителя у дитини надзвичайно висока потреба у позитивних емоціях з його боку, бо саме це визначає поведінку молодшого школяра. В. Мухіна доводить, що в цьому віці дитина несе в собі весь комплекс почуттів, уже сформованих в домаганнях на визнання. У неї уже є почуття совісті, гідності, сорому, жадібності, сміливості, наполегливості, здатності поділитися з іншими. Вона також розуміє, що означає "зобов'язаний", "повинен", але як і дошкільник продовжує прагнути позитивної оцінки дорослих особливо вчителя. Це прагнення стимулює школяра до самоствердження через нормативну поведінку, щоб дорослі підтвердили його гідність. Психологи зазначають, що спочатку агресія є немотивованою, бо є вимушеним відхиленням поведінки. Згодом вона набуває стійких агресивних форм поведінки, що свідомо обираються. Щоб профілактизувати агресивну поведінку дітей, слід використовувати такі форми роботи: бесіда, вправи, рухливі ігри, техніки ауторелаксації. Обов'язково профілактична програма повинна включати не лише безпосередню роботу з дітьми, але й з їхніми батьками.

В ході корекції агресивної поведінки дитини треба розуміти, що пригнічення негативних проявів не буде ефективним засобом виховання. Заборони та утиски агресії може призвести до ауто агресії (активність, націлена (свідомо чи несвідомо) на заподіяння собі шкоди у фізичній і психічній сферах) [1], чи перейти в психосоматичні розлади (група хворобливих станів, що з'являються у результаті взаємодії психічних і фізіологічних факторів) [2].

Існує чотири основні рівні агресивності та чотири типи вміння долати агресію. Рівні агресивності:

- орієнтація на утвердження власних можливостей;
- орієнтація на проектування загрози;
- орієнтація на тиск і приниження іншого;
- орієнтація на самоусунення від конфлікту. Типи вміння долати агресію:
- конструктивний;
- деструктивний;
- конформний;
- споглядальний.[25].

Ще один спосіб допомогти дітям виразити агресію вербально - погратися з ними в гру. У дітей, що одержали можливість випустити з дозволу педагога негативні емоції і потім почути щось приємне про себе, зникає бажання діяти агресивно.

Наприклад, гра "Прозивалки".

Мета: зняти вербальну агресію, допомогти виплеснути гнів у прийнятній формі. Передаючи м'яч по колу або іншим способом, діти називають один одного необразливими словами. Заздалегідь обговорюється, якими "прозивалками" можна користуватися.

Це можуть бути назви овочів, фруктів, грибів, меблів тощо. Звертання може звучати так: "А ти, Сашко, чайник". Нагадайте, що це гра, тому ображатися не варто. У заключному колі обов'язково всі говорять щось приємне, наприклад: "А ти, Сашко, сонечко". Варто проводити гру у швидкому темпі.

Гра корисна не тільки для агресивних, а й для вразливих дітей. Перелік схожих ігор: - Гра "Тух-тиби-дух" - Гра "Мішечок для криків" - Гра "Штовхалки" - Гра "Камінець у черевиці".

Корекцію агресивної поведінки дітей необхідно організувати за напрямками:

- зниження рівня особистісної тривожності;
- навчання дитини прийнятних способів вираження свого гніву;
- навчання дитини технік контролю над негативними емоційними станами, а також розвиток навичок саморегуляції;
- формування конструктивних поведінкових реакцій у проблемних для дітей ситуаціях;
- розвиток емпатії й адекватного рівня самооцінки.

## Висновок до розділу 1

Серед психологічних особливостей, що провокують агресивну поведінку, зазвичай виділяють наступні: недостатній розвиток інтелекту; знижена самооцінка; низький рівень самоконтролю; нерозвиненість комунікативних навичок; підвищена збудливість нервової системи внаслідок різних причин (травми, хвороби та ін.)

Зазвичай, агресивні прояви у дітей шкільного віку ситуативні та нестійкі, як за спрямованістю, так і за частотою вираження. Більшості дітей з агресивними проявами притаманні: невміння конструктивно взаємодіяти в конфліктних ситуаціях з однолітками та дорослими, недорозвинутість комунікативної функції мовлення, невміння адекватно виражати негативні емоції, незадоволеність у визнанні однолітками та дорослими тощо.

Причинами такої поведінки дітей частіше за все є введення дорослими великої кількості заборон та обмежень, які не дозволяють дитині реалізувати власне бажання чи задуману дію; несформованість моральних норм, довільності та усвідомленості поведінки. Але в процесі розвитку довільності психічних процесів та саморегуляції поведінки проблема дитячої агресивності може бути розв'язана.

## РОЗДІЛ 2

### ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ САМООЦІНКИ ОСОБИСТОСТІ ШКОЛЯРА НА РІВЕНЬ ЙОГО АГРЕСИВНОСТІ

#### 2.1. Огляд методів дослідження, характеристика вибірки

Дослідження проводилося в школі №225 м. Києва учать взяв 3 А клас кількістю в 24 досліджуваних 13 з яких дівчата 11 хлопці, віком від 8 до 10 років. Як діагностичний інструментарій для реалізації мети дослідження використано комплекс якісних та кількісних методів оцінки, який дозволив оцінити психологічне здоров'я школярів.

Спостереження за ігровою діяльністю школярів, внаслідок якого були виявлені маркери агресивної поведінки, що включають орієнтацію на суперництво, протести в поведінці, фізичну агресію, вербальну агресію.

Обстеження самооцінки дітей проводилося за допомогою

1. Методика «Який Я» О.С. Богданової. Методика є інтерв'ю, під час якого експериментатор пропонує дитині оцінити себе за 10 позитивними якостями, відповідаючи питанням «Який я?».

"Який Я?" (модифікація методики О.С. Богданової)

Мета: виявлення рівня усвідомленості моральних категорій та адекватності оцінки наявності у себе моральних якостей.

Вчитель визначає самооцінку кожної дитини (завищена, адекватна, занижена) за формулою:  $K1 = K A / 10$ , де КА - кількість слів, вибраних дитиною зі стовпчика А.

$K2 = KБ / 10$ , де КБ - кількість слів, вибраних дитиною зі стовпчика Б.

Якщо  $K1 > 0,6$ ,  $K2 < 0,3$ , то самооцінка завищена,

$K1 < 0,3$ ,  $K2 > 0,6$ , то самооцінка занижена,

$K1 \sim K2 \sim 0,4 - 0,6$ , то самооцінка адекватна

2. Вивчення рівня домагань дітей дошкільного віку проводилося в ігровій діяльності у групах по 4 дитини. Експериментатор пред'являє дитині



зразки візерунків з словами: «Ми малюватимемо. У мене три види завдань, легке, середньої складності та важкої».

Якщо ви оберете важке завдання і впораєтесь з ним, то отримаєте 5 балів, якщо виберете середньої складності – 4 бали, якщо легке – 2 бали. Якщо ви оберете завдання і не впораєтесь, то отримайте лише один бал. Ваше завдання - набрати більше балів. А тепер скажіть, хто яке завдання вибирає».

3. Для математико-статистичної обробки даних використано: однофакторний дисперсійний аналіз, кореляційний аналіз Спірмена. Обробка даних проводилась за допомогою пакета прикладних програм статистичної обробки даних SPSS 23.00.

Методика 2.«Агресивна поведінка». Є. П. Ільїн, П. А. Ковальов.

Методика призначена для виявлення схильності респондента до певного типу агресивної поведінки. Випробуваням пропонується визначити згоду або незгоду з рядом тверджень.

Вік: початкова школа 9-10 років.

Тип методики: тест 40 питань.

Шкали методики:

- схильність до прямої вербальної агресії;
- схильність до непрямой вербальної агресії;
- схильність до непрямой фізичної агресії;
- схильність до прямої фізичної агресії.

## **2.2 Результати дослідження психологічних змістових особливостей впливу самооцінки на агресивну поведінку школярів**

На першому етапі дослідження було проаналізовано якісні результати спостереження за ігровою діяльністю школярів. Школярі часто грають поділившись на групи. Спільна діяльність школярів може мати різний характер, маючи переважно стратегію співпраці чи суперництва. Співпраця всередині групи школярів часто виявляється пов'язаною з їх замиканням один на одному,

у цьому випадку вони нікого не приймають у свою гру, граючи тільки в своїй групі. Протилежною стратегією внутрішньопарною взаємодії школярів групи є стратегія суперництва. Суперництво передбачає конфліктний характер спілкування школярів, виділення в групі домінуючого та підкореного. Школяр, що займає у групі домінуючу позицію, часто робить другому учню зауваження, критикує його, даючи оцінки його діям. Учень в свою чергу намагається відстоювати свої права, що призводить до появи агресії у взаєминах.

В результаті спостереження школярі були розділені на три групи:

Перша група – школярі, які мають низький рівень прояву агресивної поведінки. У поведінці таких дітей агресія має одиничний характер або не проявляється зовсім;

Друга група – школярі, які мають середній рівень агресії. У поведінці таких дітей агресія проявляється у значних ситуаціях і носить інструментальний характер.

Третя група – школярі, які мають високий рівень агресії. У поведінці таких учнів агресія проявляється часто і має різні форми висловлювання.

Подаємо у вигляді діаграми загальну характеристику вибірки (рис. 2.1).

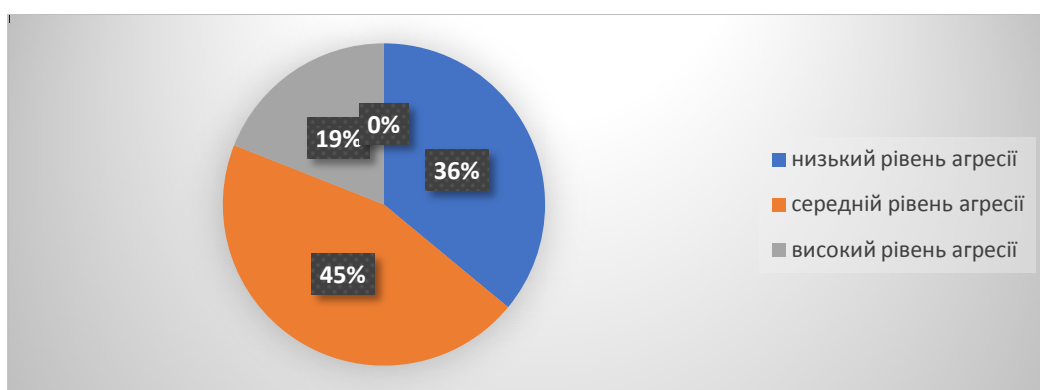


Рисунок 2.1. Прояв агресії у поведінці школярів

Аналіз рисунка 2.1 показав, що 36% школярів мають низький рівень агресії, 45% виявляють агресію у значних ситуаціях в інструментальних цілях, 19% мають високий рівень агресії. Отримані результати свідчать про те, що школярі досить часто виявляють агресивну поведінку.

Розуміння причин агресивної поведінки пов'язане, з погляду, з особливостями самооцінки та рівня домагань дітей. Для перевірки гіпотези застосуємо однофакторний дисперсійний аналіз виявлення особливостей самооцінки і рівня домагань у школярів з різним рівнем агресії у поведінці.

Внаслідок застосування однофакторного ANOVA виявлено достовірні відмінності за показником самооцінки за методикою «Який Я» О. С. Богданової ( $F = 4,16$  при  $p \leq 0,01$ ) у групах досліджуваних (рис. 2.2).



Рисунок 2.2. Порівняльний аналіз показника самооцінки у групах випробуваних за методикою «Який Я» О.С. Богданової

Для школярів з високим рівнем агресії характерна занижена самооцінка. Вони не можуть показувати позитивних якостей особистості. У розмові за методикою «Який Я» О.С. Богданової вони відносяться до себе досить критично, часто просто мотають головою, відзначаючи, що таких якостей у них немає. Найрідше школярі з високим рівнем агресії виділяють такі якості, як слухняний, акуратний.

Внаслідок застосування однофакторного ANOVA виявлено достовірні відмінності за показником рівня вимог ( $F=2,89$  при  $p \leq 0,05$ ) у групах досліджуваних (рис. 2.3).



Рисунок 2.3 Порівняльний аналіз показника рівня вимог у групах піддослідних

В результаті множинних порівнянь із використанням критерію Шеффе (табл. 2.2) встановлено, що між групою школярів з високим та низьким рівнем агресії існують достовірні відмінності ( $p \leq 0,05$ ).

Таблиця 2.2

Результати застосування критерію Шеффе за показником рівня вимог

Група	Критерій Шеффе	P
З низьким рівнем агресії	0,83	0,05
Високим рівнем агресії		

В дослідженнях О.Б. Бовть доведено, що учні з високим рівнем агресії часто мають завищений рівень домагань, вони схильні вибирати найважчі завдання. Високий рівень вимог, пов'язаний з недостатньо точною оцінкою власних дій, поганим прогнозом успішності діяльності, часто буває причиною негативних емоційних переживань.

Неуспішність у діяльності внаслідок непідтвердженого рівня домагань призводить до агресивних форм поведінки молодших школярів. Для виявлення взаємозв'язків між самооцінкою та агресивною поведінкою школярів застосовано кореляційний аналіз Спірмена, в результаті якого отримано достовірну негативну кореляційний взаємозв'язок показника самооцінки та рівня агресивної поведінки ( $r = -0.68$ ;  $p = 0.03$ ).

Високий рівень агресивної поведінки взаємопов'язаний із низьким показником самооцінки. Отже, діти молодшого шкільного віку, що ставлять перед собою важкі завдання і часто мають низькі результати в актуальній діяльності, не тільки знижують власну самооцінку, а і проявляють агресію щодо себе та оточуючих. Таким чином агресивна поведінка з більшою вірогідністю проявляється у дітей з низьким рівнем самооцінки.

На підставі результатів вимірювання рівня самооцінки було виділено 2 групи випробовуваних: низька самооцінка – 5%; адекватна самооцінка – 65%; завищена самооцінка – 30%. Діти з адекватною самооцінкою при помірному ступені її диференційованості відрізняються активністю, прагненням до досягнення успіху в навчальній діяльності та розвитку своїх здібностей. Їх характеризує максимальна самостійність. Вони впевнені в тому, що власними зусиллями зможуть домогтися успіху в навчальній діяльності. Дітей з дуже високою самооцінкою при помірній її диференційованості відрізняє високий рівень. Часто ставлять собі досить важкі цілі, які не завжди вдається досягти, але настирливість їм дає багато плюсів в досягненні мети.

Використовуючи методику «агресивна поведінка» авторів Є. П. Ільїн, П. А. Ковальов, ми також виявили схильність респондентів до певного типу агресивної поведінки. Схильність до нестриманості виявлена нами у 30% дітей молодшого шкільного віку, схильність до прямої вербальної агресії виявлена у 24% учнів, схильність до прояву непрямой вербальної агресії характерно для 45% школярів, схильність до непрямой фізичної агресії виявлена у 10% учнів, схильність до прямої фізичної агресії характерна для 35% молодших школярів. Отримані за методикою результати узагальнені в рисунку 2.4.

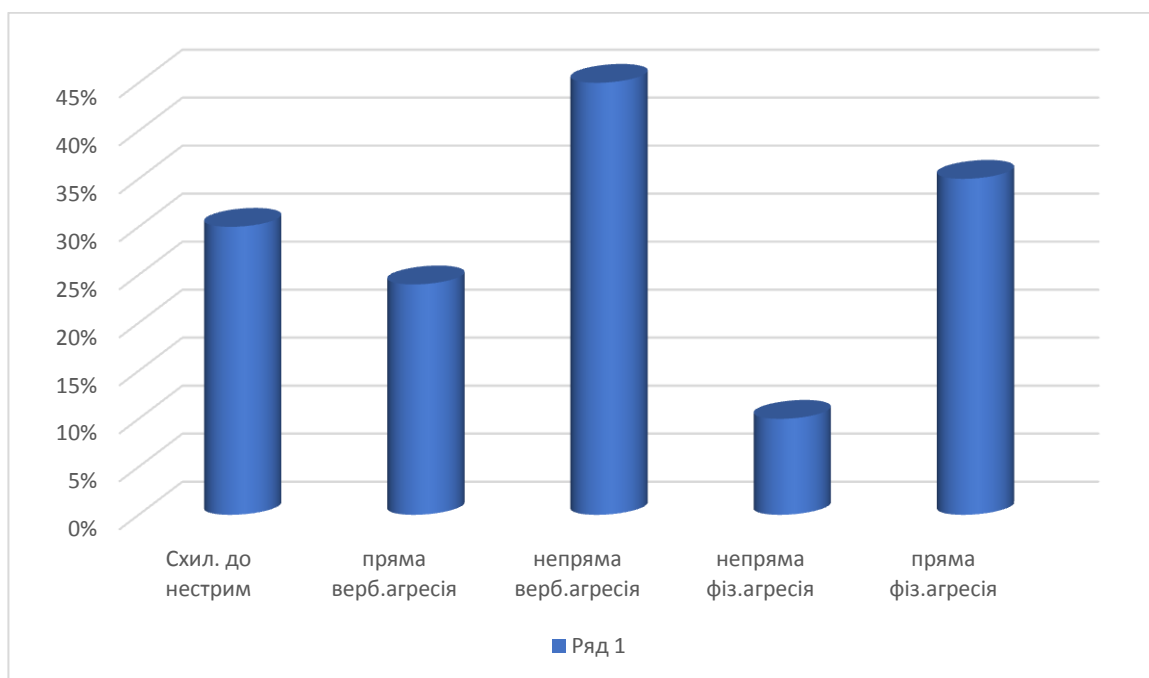


Рис. 2.4. Відносні показники схильність респондентів до певного типу агресивної поведінки

### **Рівні прояву агресивних і ворожих реакцій**

Порівняльний аналіз середніх значень і частоти зустрічальності різних реакцій агресивності і ворожості показав, що:

1) за результатами нашої вибірки серед дітей 10-11 років, найнижчі показники є по реакції негативізм – 6,3%, образа – 9,2%, непряма агресії – 10,7%.

2) високі показники за такими реакціями як роздратування – 12,3%, почуття провини – 13,7%, підозрілість – 14,7%, фізична агресія – 15,1%, вербальна агресії – 18%.

Із зібраних даних більшість школярів мають схильність до непрямої агресії, до прямої агресії, в меншій мірі виражена схильність до непрямої фізичної агресії і прямої вербальної агресії.

Проведене дослідження показує, що у школярів є прихована агресія, негативізму в поведінці, образливості та демонстративної поведінки.

Порівняльний аналіз середніх значень і частоти зустрічальності різних реакцій агресивності і ворожості показав, що:

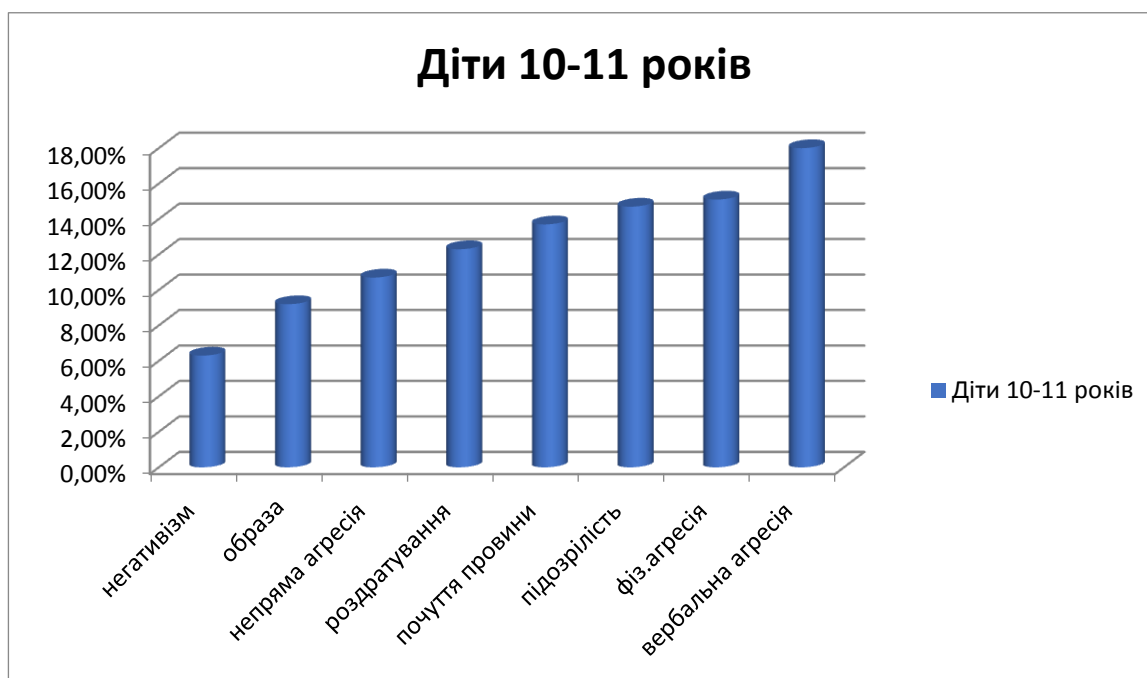


Рис. 2.5. Процентний розподіл школярів за рівнем проявів агресивної поведінки

Отже, у дітей шкільного віку агресивна поведінка проявляється у вигляді прямої вербальної, прямої фізичної, непрямой, агресії захисту, характерних зовнішніх ознак, ослаблення гуманних почуттів, реактивності відповідних дій, загроз. За шкалою прямої і непрямой агресії були отримані результати, також свідчать про те, що у школярів спостерігаються прояви агресивної поведінки.

В ході дослідження ми спостерігали за поведінкою школярів в школі, в типових для них ситуаціях під час уроку, у позаурочний час, їдальні, на перервах. Результати спостережень нами узагальнені в таблиці 2.3.

Таблиця 2.3

## Результати спостереження за поведінкою школярів

<b>Шкали</b>	<b>Високий</b>	<b>Середній</b>	<b>Низький</b>
Поведінка під час уроку	10%	48%	42%
Поведінка у позаурочний час	22%	50%	28%
Поведінка у їдальні	21%	52%	27%
Поведінка під час перерви	26%	54%	20%

За результатами бачимо, що (10%) школярів схильні проявляти агресію під час навчального процесу такі діти могли не виконували належно навчальні завдання, розмовляли, відволікалися. (48%) школярів проявляли недисципліновану поведінку, пропускали уроки.

Позанавчальним процесом (22%) учнів порушували правила та норми поведінки у школі. 50% школярів рідко брали або зовсім не приймали участь у житті класу.

Під час обідньої перерви (26%) школярів проявляли агресивну поведінку ( лаялися, кидалися їжею, прагнули привернути до себе увагу. 54% проявляли переважно вербальну агресію.

Наступним нашим кроком було виявити взаємозв'язок між самооцінкою і агресивною поведінкою, для цього нами була обчислена кореляційна матриця і проведений аналіз значущих кореляційних зв'язків за критерієм Спірмена (Таблиця 2.4).



Таблиця 2.4

Матриця інтеркореляцій показників самооцінки і агресивності

Шкали	Самооцінка
Схильність до прямої вербальної агресії	- ,403**
Схильність до непрямой вербальної агресії	-,017
Схильність до непрямой фізичної агресії	,013
Схильність до прямої фізичної агресії	- ,377*

Кореляційний аналіз показав негативний взаємозв'язок між самооцінкою і схильність до прямої вербальної і фізичної агресії. Таким чином, чим нижче самооцінка дитини тим частіше вона вдається до вербальної і фізичної агресії.

### 2.3. Програма корекції агресивної поведінки у молодших школярів

Для педагогів необхідним є створення умов для отримання психолого-педагогічних знань та навичок. Це необхідно з метою вирішення завдань педагогічного супроводу дитини, в тому числа агресивної.

Педагог-психолог може використовувати різні форми роботи: індивідуальне та групове консультування; семінари, конференції, круглі столи, тренінги.

Взаємодія педагога та психолога при наданні допомоги агресивному дитині включає кілька етапів: вчитель звертається по допомогу в роботі з агресивною дитиною, потім психолог збирає інформацію за допомогою інтерв'ю і психодіагностики; проводить психологічне консультування.

Психолого-педагогічний супровід має носити системний, комплексний характер, що передбачає опрацювання кожної характерологічної особливості

даної дитини. Інакше ефект психолого-педагогічного супроводу буде нестійким.

Психолого-педагогічне супроводження школярів з підвищеним рівнем агресії складається з шести напрямків:

1. Зменшення рівня особистісної тривожності.
2. Формування навичок усвідомлення власних емоцій та почуттів інших людей, розвиток емпатії.
3. Формування позитивної самооцінки.
4. Навчання дитини вмінню висловлювати свій гнів у прийнятній формі.
5. Навчання дитини технікам та способам управління власним гнівом.
6. Навчання дитини конструктивним поведінковим реакціям у проблемній ситуації [29, с. 21].

Також важлива консультаційна робота з батьками та педагогами, спрямована на зняття факторів, що провокують агресивні реакції у дітей.

Метою кожного з блоків є коригування психологічних характеристик даної дитини. Кількість занять з агресивними дітьми становить 1-2 рази на тиждень. Тривалість занять із дітьми шкільного віку – трохи більше 60 хв.

Корекційна робота, спрямована на навчання дитини прийнятною способом вираження гніву, а також на відреагування негативної ситуації в загалом. У зв'язку з тим, що агресивні діти часто поведуться деструктивно та непередбачено, одним з головних завдань, що стоять перед дорослими, є навчання дітей виразу гніву у прийнятній формі. Важливо навчити дитину розпізнавати свій гнів, і навіть навчити оцінці ситуацій. Це потрібно, щоб дитина могла зробити вибір між відкритим (асоціальним) проявом гніву або проявом їх у прийнятній у соціальному відношенні формі. На даної стадії завданням психолога є надання допомоги дитині в плані вивільнення її істинних переживань (біль, образа), які часто ховаються за зовнішнім виявом гніву. Також необхідно допомогти дитині змінити цілому сприйняття ситуації з травмуючої та негативної на більш позитивну.

Діти з підвищеним рівнем агресії мають високий м'язовий тонус. Найбільш високий він у області рук, обличчя, шиї, плечей, грудної клітини та живота. Таким дітям потрібна м'язова релаксація. Вправи для релаксації рекомендується проводити під розслаблюючу музику. При постійному виконанні технік для релаксації, дитина стане спокійнішою, урівноваженою, а також допоможе дитині краще зрозуміти, усвідомити свій гнів. У результаті у дитини підвищиться самовладання, контроль над своїми негативними емоціями та діями.

Дуже важлива робота, спрямована на навчання дитини конструктивним поведінковим реакціям у проблемній ситуації. В силу своїх особливостей характеру агресивні діти мають вузький набір реакцій поведінки на різні конфліктні ситуації. В основному при виникненні подібних ситуацій для них характерні силові моделі поведінки, що передбачають оборонний характер. Цілями та завданнями цього напряму роботи з агресивними школярами є навчання дитини розгляду різноманітних способів поведінки в конфліктній ситуації, а також розвиток навичок конструктивної поведінки, наслідком чого є розширення спектру поведінкових реакцій у конфліктних ситуаціях. Головним методом зміни поведінки є підкріплення. Важливий той факт, що і позитивне, і негативне підкріплення можуть однаково посилювати ймовірність появи реакцій.

Рекомендується включати до психолого-педагогічного супроводу дітей з підвищеним рівнем агресії вправи, спрямовані на розвиток позитивної самооцінки. Часто агресивні діти мають занижену самооцінку «Я поганий», яка відображає оцінки (сприйняття) значущих для них дорослих (батьків, педагогів). Агресивним дітям необхідне коригування позитивного «Я-образу», у позитивному напрямку, що, у свою чергу, сприятиме зниженню їх агресії [25;32].

Таким чином, психолого-педагогічний супровід сприяє зниженню агресії у молодшому шкільному віці. Спільна робота педагога і психолога, а також

включення в цю діяльність батьків дозволить скоригувати негативні емоційні стани.

Метою програми є корекція агресивної поведінки у дітей віком 8-10 років. Для реалізації мети визначено такі завдання:

1. Навчання агресивних дітей способам вираження гніву у прийнятній формі.

2. Навчання дітей методам саморегуляції, вмінню володіти собою різних ситуаціях.

3. Відпрацювання навичок спілкування у можливих конфліктних ситуаціях у агресивних дітей.

4. Формування позитивних якостей особи дітей. Заняття проводяться у групах від 8 до 15 осіб.

Ця програма складається з 8 занять, розрахованих на 45 хвилин.

## Структура програми

Корекційна робота з агресивними дітьми молодшого шкільного віку включає 4 блоки:

1 блок. Навчання агресивних дітей способам вираження гніву у прийнятній формі.

Завдання:

1. Навчити дітей вербалізувати свої думки та почуття.
2. Зменшити емоційну напругу.
3. Створити позитивний емоційний настрій та атмосферу прийняття кожного.
4. Розвинути здібності, висловити свій емоційний стан.

2 блок. Навчання дітей прийомам саморегуляції, вмінню володіти собою різних ситуаціях.

Завдання:

1. Тренувати психомоторні функції.
2. Вчити навичкам релаксації.
3. Вчити навичок самоконтролю.
4. Зменшити емоційну напругу.
5. Створити позитивний емоційний настрій.
6. Розвивати самосвідомість.

3 блок. Відпрацювання навичок спілкування у можливих конфліктних ситуаціях.

Завдання:

1. Щеплювати нові форми поведінки.
2. Вчити самостійно приймати правильні рішення.
3. Вчити розпізнавати емоції за зовнішніми сигналами.
4. Формувати адекватні форми поведінки.
5. Працювати над виразністю рухів.

4 блок. Формування та розвиток позитивної якості особистості дітей.

Завдання:

1. Формувати схвалені у суспільстві моральні уявлення.
2. Вчити усвідомлювати свою поведінку.
3. Вчити регулювати поведінку у колективі відповідно до норм і правил, прийнятих у колективі.
4. Формувати адекватні форми поведінки.
5. Формувати в дітей віком такі якості, як емпатія, довіру до людей, співчуття, співпереживання.

Тематичне планування занять представлено в таблиці 3.1.

Таблиця 3.1

Тематичне планування занять

Заняття	Цілі	Кількість годин
1	2	3
Заняття 1	Згуртувати дітей; створити атмосферу групової довіри та прийняття; навчити використовувати та розуміти невербальні методи спілкування; вчити дітей контролювати свої дії; навчити в прийнятній формі, виплескувати гнів, що накопичився; розвивати емоційну сферу дитини; зняти емоційні та м'язові затискачі; зняти емоційну напругу, агресію.	1
Заняття 2	Навчити використовувати та розуміти невербальні методи спілкування; розвивати вміння взаємодіяти з однолітками; зняти м'язову напругу; згуртувати дитячу групу; відпрацювати навички взаємодії дитини з дорослим; розвивати навички орієнтації у просторі; зняти емоційну напругу, агресію; навчити викидати негативні емоції у непрямій формі; зняти емоційні та м'язові затискачі.	1
Заняття 3	Навчити відчувати настрій групи; сприяти виникненню довіри до оточуючих; розвивати вміння володіти м'язами обличчя, рук, ніг; зняти зайву м'язову та емоційну напругу; згуртувати дитячу групу; встановити позитивний емоційний настрій у групі.	1
1	2	3

Заняття 4	Встановити позитивний емоційний настрій у групі; розвивати вміння володіти м'язами обличчя, рук, ніг; зняти зайву м'язову та емоційну напругу; розвивати м'язовий контроль; розвивати навички орієнтації в просторі; розвивати вміння взаємодіяти з однолітками; розвивати тактильні відчуття.	1
Заняття 5	Встановити позитивний емоційний настрій у групі; спонукати учасників бути уважними до дій інших; спонукати учасників шукати такі засоби самовираження, які будуть зрозумілі іншим; розвивати емпатію, вміння порівнювати свої рухи, розвиток мови, розвиток навичок спілкування; розвивати рухову активність, координацію рухів, уміння контролювати свої дії; сприяти розширенню поведінкового репертуару дітей; зняти емоційну напругу, агресію.	1
Заняття 6	Розвивати емпатію, навички спілкування, розуміння почуттів іншої людини; навчити контролювати свою поведінку; сприяти розширенню поведінкового репертуару дітей; зняти емоційну напругу, агресію; навчати прийомів саморегуляції.	1
Заняття 7	Створити позитивний емоційний клімат групи; навчити орієнтуватися у намірах, тактиці, стані інших людей, узгоджувати свої дії з діями інших; навчити брати на себе відповідальність за свої вчинки; навчати прийомів саморегуляції; сприяти розширенню поведінкового репертуару дітей; зняти емоційну напругу, агресію; розвивати м'язовий контроль.	1
Заняття 8	Створити позитивний емоційний клімат групи; спонукати членів групи до прояву творчої активності; розвивати уяву; збільшити словниковий запас; розвинути вміння слухати та чути іншу людину; навчити орієнтуватися може інших людей, узгоджувати свої дії з діями інших; навчити брати на себе відповідальність за свої вчинки; відреагувати негативні емоції та агресію; зняти емоційну напругу; розвивати вміння взаємодіяти з однолітками.	1

Узагальнена структура занять для молодшого шкільного віку представлена в таблиці 3.2.

Таблиця 3.2

Структура занять з корекції агресивної поведінки  
у молодших школярів

№	Елемент тренінгу	Коментар
1	Ритуал привітання	Дозволяє гуртувати дітей, створювати атмосферу групової довіри та прийняття. Ритуал може бути придуманий самим гуртом.
2	Разминка - вплив на емоційний стан дітей, рівень їхньої активності	Разминка виконує функцію настроювання на продуктивну групову діяльність. Разминочні вправи вибираються з урахуванням актуального стану групи. Одні дозволяють активізувати дітей, підняти їхній настрій; інші, навпаки, спрямовані на зняття емоційного збудження.
3	Основний зміст заняття - сукупність психотехнічних вправ та прийомів, спрямованих на вирішення завдань цього заняття	Пріоритет віддається багатофункціональним технікам, спрямованим одночасно в розвитку пізнавальних процесів, формування соціальних навичок, динамічний розвиток групи. Важливим є порядок пред'явлення вправ та їх загальна кількість. Послідовність передбачає чергування діяльності, зміну психофізичного стану дитини: від рухомого до спокійного, від інтелектуальної гри до релаксаційної техніки.
4	Рефлексія заняття - оцінка заняття	Вправи розташовуються порядку від складного до простого (з урахуванням втоми дітей). Кількість ігор та вправ 2-4.
5	Ритуал прощання	По аналогії з ритуалом привітання

Тренінгові вправи в нашій програмі є засобами активного навчання, спрямованими на розвиток знань, умінь, навичок і просоціальних установок:

- позитивне підкріплення формує соціально заохочувані патерни поведінки, а за допомогою негативного – "гальмуються" небажані;
- більш глибоке засвоєння знань в ігровій діяльності, розвиток просоціальних установок;



- цілеспрямоване створення умов для саморозкриття;
- заохочення до самостійного пошуку способів розв'язання власних проблем щодо взаємодії.

Отже, метою даної корекційно програми є зниження агресивної поведінки у молодших школярів, розвиток емпатичних здібностей, сприяння забезпеченню оптимального клімату в навчальній групі, розвиток цілеспрямованої особистості впевненої у своїх силах.

Корекційна програма виконує і більш загальні завдання. Такі як – інтеграція дитини в соціум, допомога у створенні позитивного досвіду взаємодії з однолітками і вчителями.

## Висновки до розділу 2

Аналіз результатів показав, що у дітей молодшого шкільного віку переважає агресія, яка викликана низьким рівнем самооцінки.

У ході дослідження вивчили рівень самооцінки дітей в ігровій формі.

Та виявили, що учні з високим рівнем домагань, схильні вибирати найважчі завдання. Високий рівень вимог, пов'язаний з недостатньо точною оцінкою власних дій, поганим прогнозом успішності діяльності.

Виділили різні типи агресивної поведінки та проілюстрували їх в діаграмах.

У ході емпіричного дослідження було виділено групу респондентів з високим і вищим за середній рівень агресивності. Для цієї вибірки було підібрано програму психокорекції. Програму було підібрано з урахуванням вікових та психологічних особливостей дітей.

## ВИСНОВКИ

У шкільному віці основними причинами прояву агресивної поведінки є: прагнення привернути до себе увагу, прагнення отримати бажаний результат, прагнення бути головним (лідером), захист та бажання ущемити гідність іншої дитини з метою підкреслити свою перевагу. До прояву агресивної поведінки більш схильні тривожні діти, діти з низькою самооцінкою, або навпаки із завищеною самооцінкою, діти з егоїстичними тенденціями, діти з лідерськими претензіями.

Причини виникнення агресивної поведінки дитини треба шукати у її родині, адже саме там у дитини відбувається первинна соціалізація, у тому числі і гендерна. Вступ до школи, як наступний етап соціалізації, може або підкріплювати засвоєні раніше норми, або навпаки послаблювати, тому що роль вчителя і стосунки з однокласниками починають займати визначне місце у житті дитини.

Подолання агресивної поведінки дитини – складний процес, адже йдеться про перебудову ставлень особистості та звичних способів реагування.

1. Агресивна поведінка школярів пов'язана з високим рівнем домагань та низькою самооцінкою. Низька самооцінка підвищує ймовірність агресивної поведінки дітей. Внаслідок високого рівня домагань діти мають низькі результати власної діяльності, що призводить до появи агресивних форм поведінки. Високий рівень домагань школярів може бути пов'язаний з постійним характером суперництва усередині пари. Вибираючи найважчі завдання, учні намагаються обійти одне одного, отримавши увагу батьків та оточуючих.

Для учнів часто характерне прагнення бути кращим за свого однолітка, в процесі гри вони часто цікавляться успіхами один одного, порівнюючи результати діяльності.

2. Високий рівень претензій школярів пов'язаний з зниженням показника самооцінки. Низька ефективність діяльності внаслідок високого рівня претензій знижує показник самооцінки.

3. Взаємозв'язок таких показників, як агресія, рівень домагань та самооцінка у школярів визначає психологічне здоров'я учня. Концепція «психологічне здоров'я» орієнтує на створення гармонійних умов розвитку особистісної індивідуальності дитини.

Психологічне здоров'я дітей має бути у сфері пильної уваги педагогів освітніх закладів з огляду на їх особливу соціальну ситуацію розвитку, що створює умови для суперництва.

Отримані результати свідчать про важливість формування адекватного рівня претензій та позитивної самооцінки у школярів з метою зниження ймовірності агресивної поведінки та зміцнення психологічного здоров'я.

Результати дослідження можуть бути корисні педагогам-психологам освітніх установ з метою психолого-педагогічного супроводу.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Васильєва О.А. Роль соціально-психологічної служби в подоланні неуспішності школярів /О.А.Васильєва//ADVANCES OF SCIENCE: Proceedings of articles the international scientific conference. Czech Republic, Karlovy Vary – Ukraine, Kyiv, 5 April 2019.с. 59-68.

3.Агресивні тенденції у дітей. Матеріали сайту «Всеосвіта». [Електронний ресурс]. URL: <https://vseosvita.ua/library/stingazeta-dla-batkiv-agresivni-tendencii-u-ditej128292.html>

4. Бабій І.В. Теорія і практика арт-терапії: Теорія і практика арттерапії : навчально-методичний комплекс / Уклад. І.В. Бабій. Умань, Алмі, 2015. 148 с.

5. Качанова Ю.В. Агресивність та агресія як соціологічні категорії. Наукові праці. Соціологія. 2017. Випуск 113. Том 146. С. 54.

6. Яковлева О. В. Причини агресивної поведінки школярів / О. В. Яковлева //Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. 2015.Вип. 1 (290). С. 296– 302.

7. Будуємо майбутнє разом: програма профілактики конфліктів та правопорушень серед учнівської молоді / за заг. ред. Т.В. Журавель, М.А. Снітко. – К.: [б. в.], 2016. – 249 с.

8. Бирко, Н. М. Педагогічна майстерня формування толерантності сучасного громадянина: методичний посібник. Хмельницький: ХГПА, 2016. 184 с.

9. Теоретичні та методичні засади професійної підготовки майбутніх учителів початкових класів до соціально-педагогічної діяльності. Доктор наук. Житомирський державний педагогічний університет імені І.Я.Франка. Вовк, Л. М., 2017.

10. Педагогічні умови формування гендерної культури молодших школярів у навчально-виховній діяльності початкової школи. Кандидат наук. Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля. Гордієнко, Ю. А., 2017.

11. Вознесеньська О. Арт-терапія в роботі практичного психолога / О. Вознесеньська, Л. Мова. К.: Шк. світ, 2016. 120
12. Варій М.Й. Психологія особистості : навч. посіб. К. : Центр учбової літератури, 2015. 592 с.
13. Вольнова Л.М. Зміст і напрями соціально-педагогічної профілактики девіантних проявів у поведінці важковиховуваних підлітків. Соціальна робота в Україні: теорія і практика. 2017. № 3–4. С. 60–70.
14. Вольнова Л.М. Методичні рекомендації щодо психолого-педагогічної роботи з важковиховуваними неповнолітніми. К. : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2015. 36 с.
15. Гайдамашко І.А. Подолання агресії як соціально-педагогічна проблема / І.А. Гайдамашко // Педагогічний дискурс : зб. наук. пр. / гол. ред. А.Й. Сиротенко. Хмельницький : ХГПА, 2018. Вип. 3. С. 53–55.
16. Лобач О. О. Педагогічна корекція агресивності школярів: методичні рекомендації для вчителів поч. класів. Полтава: ПДПУ, 2015. 70 с
17. Матвієнко О.В., Василенко К.С. Формування дослідницької компетентності майбутніх психологів у процесі вивчення дисциплін циклу природничо-наукової підготовки. Development of science: trends, innovations problems and prospects. Abstracts of XVII International Scientific and Practical Conference. Amsterdam, Netherlands. 2021. Pp. 140- 141.
18. Страшко С. В. Еталонна модель школи, дружньої та безпечної для дитини / С. В. Страшко, В. С. Пономаренко, А. Ю. Думчева // Освіта і здоров'я підростаючого покоління: матеріали другого міжнародного симпозіуму: зб. наук. праць в 2-х частинах / Ред. кол.: В. П. Андрущенко, В. І. Бондар, В. В. Вербицький, С. В. Страшко. Київ: Алатон, 2018. Вип. 2, ч. 1. С. 77-80.
19. Шеремет І. В., Челнокова М. С., Василенко К. С., Пономаренко Л. В. Педагогічні аспекти проблеми використання засобів арттерапії у роботі з дітьми шкільного віку. Технології, інструменти та стратегії реалізації наукових досліджень: матеріали міжнародної наукової конференції (Т. 3), 10 квітня, 2020 рік. Луцьк, Україна: МЦНД. С. 75-77.

20. Bilyk V., Sushchenko L., Sheremet, I., Hanushchyn S., & Bondarenko H. Modern Pedagogical Practice of Natural Science Training of Future Psychologists in Higher Educational Institutions. *Revista Romaneasca Pentru Educatie Multi-dimensionala*. 2020. 12 (3), pp. 162-181.

21. Бовть О. Б. Психокорекційна робота з попередження агресивності дітей шкільного віку. *Практична психологія та соціальна робота*. 2016. Жовтень. С. 21–23.

22. Котко Т. П. Психокорекційна діяльність практичного психолога з формування сприятливого психічного клімату в колективі школярів. *Педагогіка і психологія*. 2015. № 1–2. С. 163–169.

23. Пеньковська Н. М. Групова психокорекція у роботі зі школярами. *Практична психологія та соціальна робота*. 2016. № 9. С. 72–74.; № 10. С. 60–72

24. Грицько В. В. Формування правової культури школярів як нагальна проблема сучасності. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. 2018. Вип. 61. С. 56-58. URL: <http://www.chasopys.ps.npu.kiev.ua/archive/61-2018/16.pdf>.

25. Державний стандарт початкової освіти: затв. постановою Кабінету Міністрів України від 21 лютого 2018 р. № 87. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/pro-zatverdzhennyaderzhavnogo-standartu-rochatkovoyi-osviti>.

26. Задорожна Г.С., Педагогічні умови правового виховання дітей 6-7 років у взаємодії сім'ї і закладу освіти: дис. ... канд. пед. наук зі спец. 13.00.08 – дошкільна педагогіка. Одеса, 2018. 271 с.

27. Оржеховська В.М., Профілактика правопорушень серед неповнолітніх: Навчально-методичний посібник. Київ: ВіАн, 2015. 352 с.

28. Шай Р.Я., Правова культура як умова культивування принципу верховенства права в українському суспільстві. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки: збірник наукових праць. 2016. № 850. С. 317–320. URL: <http://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/aug/5749/vnulpurn201685049.pdf>.

29. Журба К. О. Смысловиттєві цінності школярів основної і старшої школи: теоретико-методичний аспект: монографія. Дніпро, 2018. 494 с.

30. Захарченко М. Г. Психологічна допомога учням молодшого шкільного віку, які постраждали від булінгу. «Психологічна допомога: від кризи до ресурсу» (з нагоди всеукраїнського дня психолога): зб матеріалів III Всеукраїнського науково-практичного форуму. Суми: НВВ КЗ СОІППО, 2020. С. 61-64

31. Я досліджую світ: підручник інтегрованого курсу для 2 класу закладів загальної середньої освіти (у 2-х частинах) Ч. 1. / О.В. Волощенко, О.П. Козак, Г.С. Остапенко, Київ: Світич, 2019. 128 с.

32. Czerniewska-Koruba E., Szkolny system przeciwdziałania agresji i przemocy. URL: [http:// www.szkolabezprzemocy.pl/1341,publikacje](http://www.szkolabezprzemocy.pl/1341,publikacje)

33. Андрєєнкова В. Л., Мельничук В. О., Калашник О. А. Протидія булінгу в закладі освіти: системний підхід: методичний посібник. Київ, 2019. 132 с.

34. Журба К. О. Смысловиттєві цінності школярів основної і старшої школи: теоретико-методичний аспект: монографія. Дніпро, 2018. 494 с.



## ДОДАТКИ

### Заняття 6

**Мета:** активізація знань про моральні норми

#### 1. Привітання

#### 2. Гра "збір на газеті"

Варіант гри: виконати 3 умови:

- 1) торкатись газети;
- 2) один одного;
- 3) повітря.

Виконує вся група.

Обговорення. Чи важко було виконати це завдання? У чому складність? Що допомогло? Хто перший здогадався? Прослідкувати розвиток розв'язання задачі.

#### 3. Бесіда про спостереження за собою

Ведучий повертається до домашнього завдання, учасники по черзі завершують речення: "Мені вдалось..."

Обговорення результатів спостереження, які виникали труднощі, і які досягнення. Ведучий знову пропонує вибрати 2 почуття і спостерігати за ними до наступного заняття.

#### 4. Гра "Хто перший дістане предмет"

Група ділиться на 2 команди (за вибором кольорових паперів - сині і зелені).

Завдання: Дістати предмет, що знаходиться на відстані. Для цього необхідно утворити "живий ланцюг", закріплений з однієї сторони, наприклад, до ручки дверей. Відстань до предмета більша за довжину "ланцюга", так що необхідно використати інші засоби - руки, ноги, тулуб.

#### 5. Конкурс "Чи знаєш ти правила дорожнього руху?"

Учасники поділяються на 2 команди по 3 чоловіки, інші - експерти. Ведучий кожній групі пропонує 3 питання: "Що означає цей знак  $\Theta$  ? "Чи

можна переходити дорогу на жовте світло?", "Яка максимальна швидкість допустима в місті?".

Бесіда в колі. Чи регулюють такі ж "правила руху" суспільну поведінку? Ведучий запрошує до обговорення, приводить конкретні приклади, ілюструє самі прості норми спілкування. ("Допоможи слабшому", "Поступись місцем слабшому", "Не штовхайся в дверях").

## **6. Етюд "Ситуація"**

Учасники діляться на 2 команди. Кожна з них отримує від ведучого листок з описаною ситуацією, яку треба інсценувати. Завдання глядачів: визначити норму, порушену "героями" ситуації.

а) Сашко ішов додому. На вулиці до нього підійшли хлопці і почали вимагати гроші, не пропускаючи його. Сашко злякався, але грошей їм не дав. Тоді вони побили його і забрали гроші.

б) Хлопці 5-го класу хотіли пограти у футбол, але спортивну площадку вже зайняли учні з 6-го класу. Не дивлячись на прохання п'ятикласників, вони не покидали поля. Тоді п'ятикласники стали їм заважати, кидаючи грудки і каміння. Шестикласники, звичайно, кинули гру і почали бійку.

Бесіда в колі. Яка норма була порушена "героями" ситуації?

Виведення загального правила "Не чини зла іншому".

Обговорення. Ведучий просить привести приклади ситуацій, що порушують цю норму.

## **7. Комплімент**

Всі учасники поділяються на 4 команди, за "сліпим" вибором заданих кольорових карток. Кожен отримує по 3 листочки і пише учасникам своєї групи комплімент, закінчуючи речення: "При вирішенні сьогоднішніх питань мені в тобі сподобалось ..."

## 8. Прощання. "Струм". Подяка

### Заняття 7

**Мета:** активація чуттєвого сприйняття заборони. Суб'єктивізація заборони. Попередження наслідків агресивної поведінки.

**Обладнання:** розповіді з заняття №6, крейда, тексти ролей до інсценізації, рівна кількість синіх і зелених карток для поділу на команди, рольові картки для гри.

#### 1. Привітання. "Моя рука - в наших руках"

Особисті вітання, побажання  
приємно провести час.

#### 2. Гра "Прокурор"

Учасники гри сидять у колі. Ведучий виконує роль "Прокурора". Він стає по центру і звертається до одного з гравців: "З цього моменту тобі не дозволяється відповідати на питання, які я буду ставити. Це буде робити твій сусід зліва. Тобі не можна нічого стверджувати, заперечувати, посміхатись або якимсь чином спілкуватись зі мною чи товаришами. Також не можна використовувати слова "так" і "ні". Зрозумів?"

Прокурор задає питання в притаманному для нього стилі. Основою для запитань є ситуації, розглянуті на попередньому занятті.

Примірний перелік питань:

1. Ти був на вулиці, коли Сашко повертався зі школи додому? 2. Друзі з тобою були? 3. Хто це був? 4. Ти вимагав у Сашка гроші? 5 Хто ще вимагав у нього гроші? 6. Хто перший вдарив Сашка?

Ведучий швидко задає питання, вказуючи на гравця, що грає роль "підозрюваного" (при цьому маємо пам'ятати, що відповідає товариш зліва). Як правило, діти забуваються і таким чином виходять з гри.

Гру можна повторити і "прокурором" призначити когось із дітей, використовуючи другу ситуацію з завдання №6 попереднього заняття.

Обговорення в колі. Діти обмінюються своїми враженнями, переживаннями під час гри.

Можливі запитання:

1. Чи легко було виконати умову - мовчати? 2. Що легше: мовчати чи відповідати за когось? 3. Що ти при цьому відчував, які думки з'являлись?

### **3. Гра "Болото"**

На підлозі маємо 2 кола діаметром у декілька кроків (це болото). В кожному з кіл малюємо декілька маленьких кілець діаметром в крок. Всі гравці діляться на 2 команди шляхом "сліпого" вибору кольорових карток і стають по периметру намальованих кіл, беруться за руки. Команди рухаються то в одну, то в іншу сторону по периметру "болота". Пересікати лінію заборонено. Під час руху деякі учасники намагаються затягнути один одного в "болото". Врятуватися можна, стрибнувши на "мостик" - маленькі кола, а з "мостику" - стрибнути за "болото", втиснувшись в ланцюжок гравців, що рухаються.

Втягнутий отримує штрафне очко.

Обговорення: діти обмінюються своїми враженнями.

Можливі запитання:

1. Що ти відчував, коли до тебе примінили примус? 2. Що ти відчував, вштовхуючи товариша в "болото"? . Як ти почувався на мостику?

### **4. Інсценізація "Суд"**

Гравці шляхом жеребкування обирають ролі: прокурора, адвоката, присяжних, звинуваченого, експерта, потерпілого і т. д. Суд проводиться за правилами справжнього суду. Роль судді грає ведучий. Після вироку суддя задає питання присяжним: Чи поведив себе звинувачений порушуючи принцип "не чини зло іншому", чи міг він діяти інакше?

Сценарії:

1. Миколі 11 років. Однокласник весь час ображав його, називав поганими словами, розповсюджував наклепи, нищив зошити, олівці... Микола довго терпів, але йому було дуже

боляче, гнів наростав.

Одного разу Микола непомітно пробрався в роздягальню і знищив улюблену куртку однокласника, порізавши її гострим предметом.

2. Михайлик, учень 6-го класу, приїздив до школи на велосипеді, який залишав у роздягальні. Одного разу хтось проколов йому камери. Друзі сказали, що це зробив Петро.

Розлючений Михайлик

накинувся на Петра на спортивному майдані і жорстоко побив його.

(можливі інші варіанти)

### **5. Гра "Змійка"**

Учасники діляться на дві команди. В кімнаті розставлені стільці довільно. Діти тримають один одного на рівні стегон, перший витягує руки вперед, очі закриті у всіх, крім останнього, який і керує курсом змії, руками направляючи сусіда в безпечному напрямку. Цей напрямок передається до першого учасника іншими і так вони рухаються, минаючи перешкоди і уникаючи зіткнення. Через певний проміжок часу або після зіткнення змінюють положення у ланцюжку.

Обговорення: Діти діляться враженнями та відчуттями; з'ясовують труднощі і ті моменти чи дії учасників, що допомогли у виконанні вправи.

### **6. Віче**

Всі учасники сидять у колі. Ведучий концентрує увагу на принципі поведінки "Хто копає яму іншому, той сам в неї попаде". Просить дітей згадати і записати прислів'я на цю тему. На вічі виноситься вирок подібній поведінці (діти зачитують прислів'я і згоду чи не згоду, виражають повернутим вгору або вниз великим пальцем).

### **7.Прощання. "Струм". Подяка**

### **Заняття 8**

Мета: тренувати сприйняття норми. Підготовка до розбору ситуацій, що провокують агресію. Підготовка до виконання аутоінструкції.

Обладнання: збірка прислів'їв, листочки з виписаними іменами, склянка з водою.

### **1. Привітання "Моя рука - в наших руках"**

### **2. Гра "Хто я?"**

Ведучий кожному з учасників закріплює на спині листок з ім'ям відомих людей чи персонажів, казкових чи справжніх (наприклад: Наполеон, Шерлок Холмс, Червона Шапочка, Білосніжка, Юрій Гагарін і т. д.).

Діти, рухаючись по кімнаті, намагаються відгадати, хто вони, задаючи питання один одному. Хто відгадує - закріплює листок з іменем на груди, не припиняє гри і допомагає товаришам.

### **3. Імпровізація прислів'я**

Учасники довільно утворюють пари і у формі пантоміми інсценують задані прислів'я. Інші мають відгадати, про що йде мова і назвати дане прислів'я, наприклад: "Хто підніме меч, від меча і загине, "не копай яму іншому, бо сам в неї попадеш", "Не роби іншому того, чого не бажаєш собі" і т. д.

Потім діти в групах малюють плакати з прислів'ями, які будуть використані надалі.

### **4. Вправа "Сороконіжка"**

Усі учасники стають у коло, праве плече повертають до центру, зближаються так, щоб доторкнутись один до одного. Потім тримаючи руки на стегнах сусіда, згинають коліна до того моменту, коли відчують, що впираються в коліна один одного. Таким чином, вся група сама себе підтримує.

Обговорення. Діти розповідають про свої враження.

### **5. Розмова у колі**

Ведучий повертається до гри "Суд". В розмові діти висловлюють свої враження від пережитих ролей, аналізують емоційні стани, що виникали під час гри. Далі за допомогою таблички фіксують стани і мотиви поведінки героїв.

Що відчуває	Які бажання	Мотив	Що відчуває	Що робить
Злість	Помсти	Образа	Страх	Захищається

Учасники разом роблять висновки.

### **6. Гра "Робот хоче пити"**

Гра проводиться в парах. Один з них - "робот", другий - "конструктор". "Робот" хоче пити, але не може, тому що в нього не закладена ця програма. Завдання "конструктору" - програмування дії "робота" шляхом точного визначення операцій, що дозволять "роботу" випити воду зі склянки. Наприклад: встань, відведи ліву ногу в сторону, пристав праву, витягни ліву руку вперед і т. д. "Робот" реагує тільки на команди "конструктора" і точно їх виконує. Зміна ролей.

Обговорення. Враження. В чому складність виконання ролей? Яку роль виконувати легше?

### **7. Прощання. "Струм". Подяка**